

Мирко Даутовић,

Докторанд на Факултету политичких наука

Универзитета у Београду

БРИТАНСКИ ПУТОПИСНИ ИЗВОРИ О СРБИЈИ КАО СВЕДОЧАНСТВО КУЛТУРНОГ ТРАНСФЕРА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Апстракт: Чланак се бави описима различитих аспеката културе у Србији на основу два путописа: *Еотхена* А. В. Кинглејка који је објављен 1844, и дела *Србија. Најмлађи члан европске породице* Е. А. Пејтона које је издато 1845. Ови радови формирали су рану слику Србије у британским виђењима европске Турске. У старијем раду *Еотхену*, Србија је описана као део Истока, док је у Пејтоновом процес постепене окцидентализације јасно у току. То је очигледно на основу хране, спорта, слободног времена, одеће и архитектуре коју он описује. Саговорници не само да обезбеђују персонализацију читаоцу (а тиме и смањење другости), већ представљају агенте културног трансфера из других делова света. Путници дају напомене када описују околину да би учинили српски крајолик ближим публици, али она остаје јасно страна.

Кључне речи: А. В. Кинглејк, *Еотхен*, Е. А. Пејтон, Оријент, Србија, Британија

У циљу анализе културног трансфера из Британије у Србију и на Балкан током XIX века одабрао сам два путописа из пера пет британских путника. Кроз та дела, британска јавност се подробније упознавала са ситуацијом на Балкану, односно у европској Турској. Она су утицала на стварање слике о Србији и њеном друштву у британској јавности и обвештавала су је о даљој и ближој историји региона, укључујући и савремени политички контекст, било да је он био део развоја ситуације у Османској царевини (Источно питање) или у оквиру Велике игре (*Great Game*) коју су царства Британије и Русије играла од Балтичког до Јапанског мора у 19. веку. У питању су дела Александра Вилијама Кинглејка (*Еотхен, или три трагови путовања донети кући са Истока*, 1844) и Ендруа Арчибалда Пејтона (*Србија, најмлађи члан европске породице*, 1845).

Овај избор засован је на хронолошком редоследу, објављена у кратком размаку, 1844. односно 1845. године, али говоре о Србијама које су десет година удаљене, будући да Кинглејк објављује своју књигу десет година после свог путовања; те на основу читаности ова два дела. „Еотхен“ је доживео многобројна издања и преводе. Најновији превод објављен је 2017, на немачком, додуше само у електронском издању. „Сервија“ је доживела два издања, 1845. и 1855. а

и добар део је поновљен у једној трећој Пејтоновој књизи. Кинглејк и Пејтон објавили су и друга дела на основу којих су стекли велику репутацију и као путници, и као зналци прилика на Истоку, и као књижевници.

У неким случајевима је одмах после превода неког термина на српски језик, у загради стављен изворни облик на енглеском који је писац употребио, за шта је пример горе наведен: Велика игра (*Great Game*). Негде је у самом тексту остављен изворни облик речи, какав је писац навео, стављен у курзивна слова. Пример ће бити реч *natchalnik*, коју користи Ендру Пејтон, транслитерујући реч „начелник.“ Два су разлога овом навођењу. Први је да ће хипотетичком заинтересованом читаоцу бити лакше да нађе те речи буде ли отворио електронску верзију извора и употребио опцију претраге текста; а други је да се стављањем речи коју је путописац користио у оригиналу на енглеском, и појма или предмета којег тај превод означавају, видљив начин на који је путописац мислио о њима или на који је желео да их учини разумљивијима свом британском читаоцу правећи аналогije које су постојале у савременој британској слици света, у којој је за европску Турску, односно Србију, требало наћи место. Такође ће можда и појаснити на шта се мисли јер понекад енглески оригинал буди јасније асоцијације од верзије на српском, што је управо случај са „Великом игром,“ а понекад је обрнуто за шта је пример „сарачлије“ уместо Кинглејковог *suridgees*.

Александар Вилијам Кинглејк

(Alexander William Kinglake, 1809–1891)

Eothen: Traces of Travel Brought Home from the East (1844)

А. В. Кинглејк писац је дела *Еотхен*, или *трагови путовања донети кући с Истока* у којем је описао пут подузет 1834/35. кроз Османско царство, од Београда преко Константинопоља и Леванта до Каира. *Еотхен* је први пут издат 1844. у Лондону и доживео је бројна ре-издања. Кинглејк је стекао још већу славу као писац историје Кримског рата (1853–1856) у осам томова објављених између 1863. и 1887. Издању *Еотхена* из 1917. је предговор писао Дејвид Џорџ Хогарт, вршилац дужности директора Арапског бироа британске обавештајне службе у Каиру током Првог светског рата, оценивши књигу као „прворазредни путопис који заслужује бесмртност колико због истинитости своје материје, толико и због шарма свог стила.“¹ Хогарт је сматрао да је Кинглејк у *Еотхену* стекао бесмртност описавши не анегдоте и догодовштине, него

1 David George Hogarth, “Introduction“, in Alexander William Kinglake, *Kinglake’s Eothen* (Oxford: Clarendon Press, 1917), ix.

Александар Вилијам Кинглејк (1909–1891)

„типове Блиског истока“, односно архетипове личности Левантинаца „чији је фундаментални карактер и даље исти као онај којег је видео Кинглејк,² а разговор с четворицом паша које Кинглејк среће од Београда до Наблуса покрива „практично целу блиско-источну идеју о управљању државом,“ како каже Хогарт.³ Број издања које је *Еотхен* доживео, као и хвала коју му је одала личност попут Хогарта говори о важности тог дела за формирање слике о Истоку у британском јавном мњењу, слике у коју је укључена и Србија на балканском делу Кинглејкове руте.

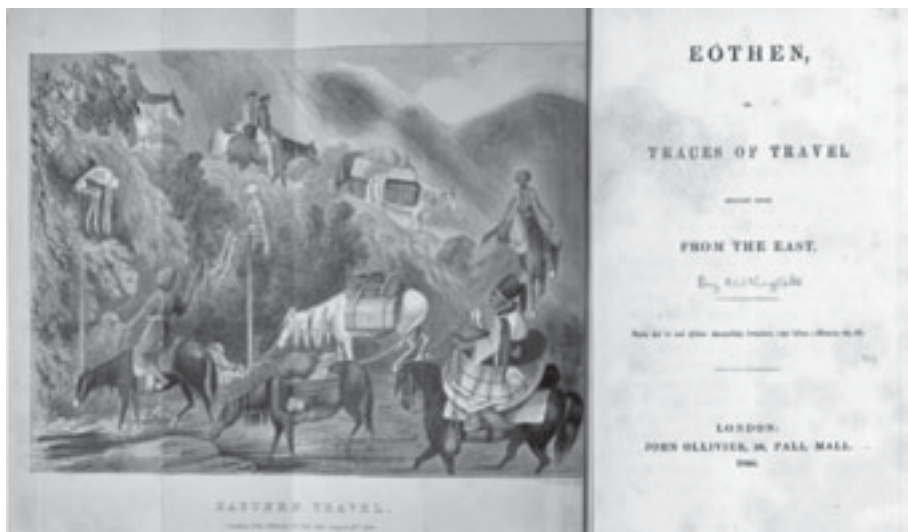
Ни Едвард Саид није игнорисао Кинглејка у *Оријентализму*, где га је уврстио, заједно с Бенцамином Дизраелијем, Гиставом Флобером, Ричардом Бартоном, и Марком Твејном, међу литерате који су писали о Оријенту из сопственог искуства, заснованог на боравку тамо и на личним сведочанствима, али чији радови нису наука, већ књижевност.⁴ Саид је *Еотхена* оценио као „незаслужено познати ...

---

2 *Ibid*, xiii.

3 *Ibid*, xvi.

4 Edward W. Said, *Orientalism* (London: Penguin Books, 2003, 1st ed. 1979), 157.

Прво издање Кинглејковог путописа Еотхен, Лондон 1844.

патетични каталог помпезног етноцентризма“, „заморан“, „танак“, „који мало чему доприноси сем антисемитизму, ксенофобији, и расистичким предрасудама општег типа;“ а за Кинглејка је рекао да описује свој пут линеарно и „не као авантуру него као шопинг-трип по некаквом оријенталном базару“, што је приговорио и Бартону.⁵ Приговара Кинглејку и то што, како и сâм Кинглејк признаје, не говори ниједан оријентални језик, што га није спречавало да прави уопштене генерализације.⁶

Сразмерно мали део књиге посвећен је Србији, и уопште путу до Константинопоља – 25 од 279 страна, што је 9% ауторовог текста. У погледу тема релативних за културни трансфер у *Еотхену* су заступљене категорије свакодневног живота, моде, економије, образовања (у изричитом Кинглејковом порицању постојања истог), технологије, људских права, и чак спорта.

Књига управо и почиње преласком Кинглејка, његовог сапутника, и њиховог слуге из аустријског Земуна у османски Београд 1834. Опис овог преласка, како је Весна Голдсворти приметила, поседује драматичност Дантеовог силаска у пакао, с којим је немогуће не повући паралеле.⁷ Описана је у детаље процедура уласка и изласка у земунски карантин за све путнике који прелазе

5 *Ibid*, 193.

6 *Ibid*.

7 Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2005), 196.

Дунав, као и ритуал постајања нечистим самим приласком пристаништу који укључује постављање питања трипут о томе да ли су путници завршили своје послове у цивилизованом делу света, који је код Кинглејка једнозначан с хришћанством (*Christendom*), и који остављају иза себе у земунском карантину.⁸ Иако ће прећи многе земље које су хришћанске, и чак се задесити у Јерусалиму током православне Страсне седмице описујући ритуале у Цркви Христовог гроба,⁹ Кинглејку ти вилајети не спадају у исту категорију као Запад. Само се на Запад односи то да је придев „хришћански“ синоним за „цивилизовани“.

После пристанка у београдско пристаниште, пртљаг су са чамца преузели носачи. Кинглејк их назива најтурскијим Турцима које ће видети током целог свог путовања,¹⁰ премда не каже на основу чега је донео закључак да је реч о Турцима, било у лингвистичком или у религијском смислу. Описује њихову ношњу, која је заиста османска, укључује „турбан који је некад био бео“, јатаган, кубуру и бодеже за појасом, са углачаним сребрним елементима, као и дугачке бркове.¹¹ На портретима хришћанских вођа које је насликао сликар Павел Ђурковић може се видети да турбани, кубуре, бркови и брада нису били јединствено муслиманска нити турска ношња, мада јесу били део османске културне баштине. Оно што указује на то да ови лучки радници јесу били „Турци“, или макар муслимани, јесте бела боја њихових турбана. Боје турбана су у Османском царству биле одређене сарторијалним законима, и беле су смели да носе само муслимани.¹² Кинглејк не прави ову везу, нити спомиње било где у *Eothen* да је по белом турбану могуће идентификовати муслимана. Такође, Кинглејков улазак у Београд дешава се 12 година након што је султан Махмуд II уништио јаничаре. То је епизода коју Кинглејк нигде не спомиње, после чега је следио закон о замени турбана фесом 1829, што су муслиманске радничке класе Царства одбиле, и наставиле да носе беле турбане.¹³ Још један знак да се уистину радило о муслиманима јесте оружје које су носили.

8 Alexander William Kinglake, *Kinglake's Eothen* (Oxford: Clarendon Press, 1917), 7–9.

9 *Ibid*, 143–160.

10 *Ibid*, 10.

11 *Ibid*.

12 Matthew Elliot, “Dress Codes in the Ottoman Empire: The Case of the Franks,” in Suraiya Faruqi & Christoph K. Neumann (eds.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity* (Istanbul: Eren, 2004), 106.

13 Donald Quataert, “Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829”, *International Journal of Middle East Studies*, No. 3, Vol. 29 (1997), 414.

У Османском царству, хришћанима није било дозвољено да носе оружје,¹⁴ мада је овај закон у многоме ослабио у ово време, што се може видети на Ђурковићевим портретима оног времена. Можемо претпоставити да Кинглејк није био упознат с овим начином обележавања османских етнорелигијских група (на османском: милет) ни са отпором султановим реформама. Овоме говори у прилог и то што се Кинглејк на два места у *Еотхену*, у поглављу о Константинопољу и у оном о Каиру, осврнуо на белу ношњу османске даме, односно источњачке жене,¹⁵ не нудећи објашњење да ли је реч о закону или обичају.

Кинглејк описује муслиманску четврт Београда и утврђење које је у том тренутку и даље под османском контролом као оријенталну касабу. Повремени пролазник, у турбану, равнодушан, не констатује посетиоце, а у једном тренутку улице постају тако пусте да Кинглејк покушава јаким корацима да пробуди становнике „спаваче“. Узалуд, јер Њон „нечујно тоне у растресито тло источњачког града а тишина [ме] још увек прати.“¹⁶ Уске улице су озидане „боравиштима без прозора“, са хрпама ђубрета на којем се излежавају велики пси. Овај опис контрастира са изгледом Земуна, а речи „без прозора“ (*windowless*), „устајао ваздух“ (*still air*), „уске улице“, „обамро“ (*torpid*) призивају слику Истока који је непромењив, затворен, у којем слабо шта циркулише. Нигде не спомиње ни хришћане ни Србе. О Србији у само пола реченице јавља да је стекла одређену врсту аутономије.¹⁷ Кинглејк не спомиње ни српског кнеза ни три хатишериџе на основу којих је та аутономија стечена, од којих је последњи проглашен крајем 1833/почетком 1834, у години Кинглејковог доласка. Једини саговорник му је Мустафа-паша, командант османског гарнизона у београдској тврђави (мухафиз), који их прима „попут Дива, у облаку дима“¹⁸ у свом конаку, у соби белих зидова с једним европским зидним сатом, где ће се разговор водити уз наргиле чије функционисање и „азијатско задовољство“ које пружају Кинглејк готово еротски описује.¹⁹

Паша и Кинглејк не воде дијалог, већ тријалог – неименовани преводилац, драгоман, посредује у овом унтерхалтовању и кити

14 Heather J. Sharkey, *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 91.

15 Kinglake, *Eothen*, 36, 201.

16 *Ibid*, 11.

17 *Ibid*, 10.

18 *Ibid*, 12.

19 *Ibid*.

своје преводе Кинглејка паши, односно поједностављује пашине речи Кинглејку. Кинглејк не објашњава како је знао шта паша изворно говори преводиоцу, и са доста ироније рапортира своје речи једног наивног и погубљеног Енглеза. Цео разговор је вероватно агрегат многобројних Кинглејкових сусрета с османским званичницима на пропутовању. Овоме говори у прилог и то да није постојао командант османског гарнизона у Београду под именом Мустафа-паша. Мухафиз београдске тврђаве је 1834. Мехмед Салих Ведиhi-Паша.²⁰ Кинглејк и имплицира да је разговор агрегат када каже да би покушај пружања садржаја било којег конкретног разговора читаоце довео у заблуду (*would mislead*) и уместо општих места им нуди комични сажетак у коме Британац и Османлија причају о успону британске индустрије, парној машини, дебатама у Доњем дому Британског парламента, и логистичким могућностима британске флоте. Разговор закључује паша листом предрасуда према европским народима: „Руси су обучене свиње (*drilled swines*), Немци успаване бебе (*sleeping babes*), Италијани слуте песама, Французи су синови новина (*sons of newspapers*), Грци ткачи лажи, али Енглези и Османлије су заједно браћа у правичности.“²¹ Ништа од тога драгоман не преводи, те тако енглески саговорник може необавештен да избегне непријатност давања сопственог мишљења о осталим европским нацијама. У току разговора, паша показује нарочито одушевљење британским точковима и парном машином, а Енглез је забринут да ће паша о њему мислити да је обичан „кокни“ зато што га је преводилац представио као „Лорда од Лондона.“²²

Кинглејк чак трипут примећује да се кола с точковима не користе у османском делу Европе. У уводу описује Земун као крај „Европе на точковима“ (*wheel-going Europe*),²³ а кад се његов сапутник разболео негде пре Једрена, примећује како су путничка кола на точковима непозната и како је болесник морао бити стављен на једну врсту кола које се зову *араба*,²⁴ што је изворно општа реч за кола у арапском језику и савременом турском. У овом контексту би могло да се ради и о таљигама и о кочијама. Кинглејк не спомиње колико је точкова било, али наводи да није било опруга које би ублажиле труцкање, да путева подесних за точкове нема, као и да се углав-

20 „Vedžih-paša, Mehmed Salih“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Приступљено 20. 11. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64061>>.

21 Kinglake, *Eothen*, 17.

22 *Ibid*, 14.

23 *Ibid*, 7.

24 *Ibid*, 29.

ном волови упрежу у овај тип запреге али да су они том приликом употребили коње, што Кинглејк описује као иновацију и победу разума против азијатске предрасуде. Спomiње да се ова кола користе за разоноду жена из имућних породица које се на тај начин возе по природи,²⁵ као и то да се јадни сапутник труцкао као „грузијска млада.“²⁶

Кинглејк ће се са својом свитом запутити ка Константинопољу у који ће стићи за 15 дана²⁷ и успут проћи великом шумом, која се пружала до Ниша. *Silva bulgarica* је чувена од средњег века наовамо, односно Шумадија, коју Кинглејк назива српском шумом (*Servian forest*). Спomiње да им је требало два до три сата да дођу до ње након изласка из Београда и да ће пут трајати стотину миља (160км),²⁸ што је приближно раздаљина до Крушевца. Не спomiње никакве топониме до Ниша, чак описује ову шуму храстова као потпуно пусту од било каквих животиња сем бесконачног брујања цврчака (*cicala*). Успут ће коначити у једном селу чији становници говоре „славонски“ (*a Slavonic dialect*), због чега је један његов пратилац који говори руски могао да се споразуме с њима. Описује глинене куће, неопремљене било каквим намештајем, а сељаци су их уверавали да њихове кокошке и краве не дају ни јаја ни млеко. Али, како га је уверавао његов татарин, „ови сељаци живе у изобиљу које крију, као и своје жене.“²⁹ Након што је татарин припретио сељацима јатаганом, потекли су мед и млеко и чај. Овакав исти сценарио доласка у наводно сиромашно село из којег онда османлије или татарини силом изнуде гостопримство су описали и путописци попут барона Франсоа де Тота (Francois de Tott) или Шарла-Марија (Charles-Marie de Salaberry), маркиза од Салаберија, или Руђера Бошковића који су написали путописе са својих путовања кроз Влашку, Бугарску и Молдавију током XVIII века.³⁰ Кинглејк нам описује опрез хришћанских словенских сељака, који су очигледно били успешни у свом економисању, али који су и даље опрезни у погледу показивања тог благостања, због самовоље османских не нужно званичника, већ просто наоружаних силника какав је татарин Мустафа.

25 *Ibid*, 29–31.

26 *Ibid*, 30.

27 *Ibid*, 32.

28 *Ibid*, 22.

29 *Ibid*, 23.

30 Cf. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994).

Поред ових словенских становника, Кинглејк спомиње и Роме (у оригиналу: “Gipsies”), који су у пратњи упуслени као сарачлије (*suridgees*)³¹, тј. седлари и коњушари. Њима је судбина јадна, они су „последњи од људске расе“, и окајавају грехе не само својих надређених, него и коња,³² то јест трпе насиље за туђе грешке. Ово илуструје и епизодама у којима се татарин дере на сарачлије и псује их, или у којој их задужује да урличу и праве буку око логоришта у шуми како би отерали зле демоне.³³ Кинглејк показује жаљење за Роме, али им удељује и комплимент називајући их „питорескнијима од својих надређених“. Наставља са овим сликарском представом када каже да „иако их цео свет презире, њихова смеђа кожа и бујна брада им даје частан изглед у предњем плану крајолика.“³⁴

Он изричито напомиње да нема значајних литерата ни српских ни бугарских које би човек морао да упозна, а као једину значајну грађевину спомиње Теле-кулу код Ниша, иронично је описујући као „добар примерак оријенталне архитектуре“,³⁵ пирамидалног облика, своцирајући већ на почетку свог путовања по Оријенту слику египатских пирамида до којих ће доћи и довести читаоце. На Кинглејкову жалост, његова свита је прошла поред Теле-куле у току ноћи те тако нису могли да се диве „једноставној величанствености архитектине концепције“,“³⁶ како се иронично изразио.

У погледу спорта и физичке спремности, Кинглејк наводи да је по избијању на Мраморно море решио да заплива у истом, што је изазвало ужас код татарина Мустафе који је био водич свите и одговоран својим животом за безбедност путника.³⁷ Раније је Кинглејк приметио како је Мустафин покушај да потрчи био смешан, али и да је његов прави дом у седлу на коњу.³⁸

31 Овде избија оно непознавање оријенталних језика које је Кинглејку пребадио Саид (види горе). По контексту је јасно да је Кинглејк мислио на османску реч *saraçlı*, тј. на сарачлије. Међутим, реч чију транслитерацију на енглески је дао – *suridgees* – је османско *sarica* (изговор: *саруца*), што је врста најамничких јединица у османској војсци.

Cf. Virginia Aksan, “War and Peace”, in Suraiya N. Faroqi (ed.), *The Cambridge History of Turkey: Volume III: the Later Ottoman Empire 1603–1839* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 89.

32 Kinglake, *Eothen*, 20.

33 *Ibid*, 22.

34 *Ibid*, 20.

35 *Ibid*, 26.

36 *Ibid*.

37 *Ibid*, 30.

38 *Ibid*, 19.

Ендру Арчибалд Пејтон
(Andrew Archibald Paton, 1811–1874)
Servia the Youngest Member of the European Family (1845)

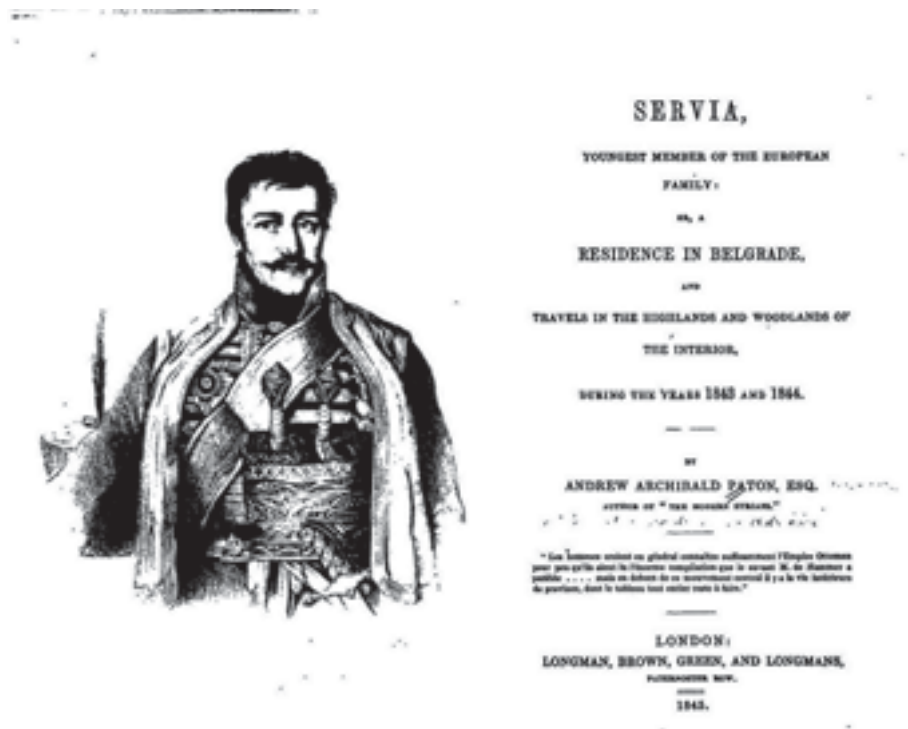
Ендру Арчибалд Пејтон био је британски дипломата и публициста. Поред својих путописа који садрже и политичке анализе и историјску позадину локација које описује, написао је и три романа. Са 25 година је препешачио од Напуља до Беча. Од 1839. до 1840. је био приватни секретар британског генералног конзула у Каиру, пуковника Џорџа Хоџиса, који је пре тога од 1837. био први британски конзул у Кнежевини Србији. После Каира, Пејтон је служио у политичком одељењу британског штаба у Сирији до 1843, када је именован за в.д. британског генералног конзула у Србији, позиција коју је обављао до 1846. Остаје у региону и након службовања у Београду, овог пута у служби британског амбасадора у Бечу, Роберта Гордона, који му незванично поверава истрагу и аустријских лука на Јадрану. После тога биће именован за генералног конзула у Мисолонгију, затим Либеку, и на крају у Дубровнику.³⁹

Његова књига „Србија“ са поднасловом „најмлађи члан европске породице“ (*Servia, the Youngest Member of the European Family*) из 1845. почиње његовим одласком из Бејрута. У том смислу, књига о Србији директно се надовезује на његову књигу из 1844, „Модерни Сиријци, или о животу локалаца Дамаска, Алепа, и друских планина“. Друго издање *Србије* биће штампано 1855, а у сажетом облику ће чинити први део његове књиге из 1861. *Истраживања на Дунаву и Јадрану*.

Пејтон улази у Србију преко Варне, до које долази на аустријском броду из Бејрута, и затим паробродом Дунавом до Видина. Први Србин којег среће је „М. Петронијевић, изгнани вођа српске националне партије“,⁴⁰ и то у још увек османском Видину. Реч је о Авраму Петронијевићу, једном од будућих уставобранитеља који ће бити и министар спољних послова и представник кнеза Александра Карађорђевића од наредне године. Петронијевић га упознаје са видинским пашом Хусеином, који је, иако јаничар, стао уз султана Махмуда II 1826, спровео уништење јаничарских одреда, и био именован за команданта нове реформисане османске армије. Разговор са седамдесетогодишњим Хусеин-пашом, неких десет година после Кинглејковог разговора с Мустафа-пашом, такође се

39 Henry Paton, "Paton, Andrew Archibald," in *Dictionary of National Biography*, Sidney Lee (ed.) (New York: McMillan, 1895), 33–34.

40 Andrew Archibald Paton, *Servia, the Youngest Member of the European Family* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845), 33.

Путопис Ендруа Арчибалда Пејтона, Србија на млађи члан европске породице, Лондон 1845.

одвија уз наргиле, које су овог пута украшене дијамантима, а тема су опет технолошка достигнућа. Паша показује скицу балона-локомотиве, једне ране врсте дирижабла, за коју Пејтон каже да је изазвала много узбуђења међу Турцима. Иако у поодмаклој доби, радознали паша пита скептичног Пејтона „Зар овај изум неће револуционисати свет?“⁴¹

Пејтон улази у Србију скелом, прелазећи Тимок. Спомиње укратко карантин, без Кинглејкове драматике, и да је у њему само преноћио, а ујутро се подвргао лекарском прегледу који се састојао од показивања језика доктору и плаћања две пјастре за преглед.⁴² Већ на уласку у Србију примећује промену у економији и изгледу и понашању људи. Описује да Срби сви носе црвене фесове а већина плаво сукно, да су „од расе физички јаче и племенитије него оне коју сам оставио иза себе“⁴³ (тј. Бугара).

⁴¹ *Ibid*, 34.

⁴² *Ibid*, 37.

⁴³ *Ibid*, 38.

„Бугари су тихи кметови који пре заслужују да буду названи машинама него људима. Срби делују као лењи, али сви поседују мушкост и став какви се не могу пронаћи у Бугарину.“⁴⁴ Колима ће проћи кроз Гвоздена врата Дунава и Брзу Паланку, те прећи у хабзбуршку Стару Оршову где ће опет бити подвргнут једнодневном карантину и где ће се укрцати на брод за Земун. Још једном ће изостати код Пејтона импресија преласка Стикса која се јавила Кинглејку на истом месту десет година раније. Уместо тога он даје цену преласка у хабзбуршким цванцигерима, прерачунава их у британске шилинге, и трајање пловидбе: „двадесет минута за силазак Дунавом и још десет минута за успон Савом“⁴⁵, из чега произилази да је пристао у Савамали. Описује београдску тврђаву као зараслу у маховину, и са начичканим црвеним крововима трошних кућа, што, примећује, „уопште не сличи величанственим торњевима у последњим сценама ’Опсаде Београда’ у Друри Лејну.“⁴⁶ Пејтон прави везу са сликом Београда која је позната његовој лондонској публици, правећи референцу на оперу композитора Стивена Стораса (1763–1796) „Опсада Београда“ која је од премијере 1791. приказивана у Краљевском позоришту Друри Лејн,⁴⁷ и коју је Пејтон очигледно сматрао довољно познатом и у његово време.

Пејтоново искрцавање у Београд нема ничега сличног са Кинглејковим. На пристаништу „стари Турци“ продају воће док чамције, муслиманске у турбанима а хришћанске у фесовима, чекају посао. Видљиво је да су хришћани прихватили закон о ношњи султана Махмуда II а да га муслимани одбијају, што је у складу са ситуацијом и у другим деловима царства.⁴⁸ Пејтон описује град подељен на муслиманску и хришћанску четврт, велике барже „позлаћене“ (*gilded*) попут оних у Ротердаму и Дорту. Иако пун трошних кућерака, пристанишни део града, као трговачки, је најживљи, и Пејтон каже да трговину воде Цинцари, чије порекло онда излаже, као потомке римских колониста у Македонији, са језиком који је искварени латински сличан влашком дијалекту (‘the Wallachian dialect’).⁴⁹ Архитектонски, описује лук у луци и зграду аустријског конзулата, а за нову катедралу – саборну цркву чија је градња завршена 1840, Пејтон каже да је „нова и велика, али без укуса, са наглашеним по-

44 *Ibid.*

45 *Ibid.*, 45.

46 *Ibid.*

47 William H. Husk, “Storace, Stephen,” in John Alexander Fuller Maitland (ed.), *Grove’s Dictionary of Music and Musicians*, (London: MacMillan & Co., 1908), 704.

48 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 149.

49 Paton, *Servia*, 48.

злаћеним звоником у руском стилу а унутрашњи зидови су покривени сликама без вредности.⁵⁰

Пејтон је отворен трг у центру града, на простору од данашњег Студентског трга до Трга републике назвао „линијом демаркације крста и полумесеца“.⁵¹ На једној страни неколико кућа у немачком стилу најбогатијих сенатора а на другој џамија, зидине мртве баште са ораховим дрвећем и левантинским крововима. „На једној страни, тип архитектуре која се протеже до снегом завејаних колиба Лапоније, на другој машта лети до слатког југа са миртама, лимунима, мирисним ветровима,⁵² устаљује Пејтон књижевну тропу о прожимању Истока и Запада у Београду, односно шире гледано, у Србији и на Балкану. Додатно, он је згађен стањем турских купатила која не могу да се пореде с онима у Каиру, Алепу, и Истанбулу. Код Пејтона Запад је почео да клија у Београду, то јест започет је процес окцидентализације и паралелан му процес де-оријентализације, који је Пејтон управо прво истакао у опису урбанистичког одумирања Оријента у центру града.

Пејтон спомиње и да новоотворену турску кафециницу поред џамије у центру држи Арапин рођен у Лакнау (*Lucknow*), у Индији.⁵³ У тренутку када Пејтон пише, Лакнау још увек није део британске Индије, тако да он и Арапин нису поданице истог суверена. Скоро све кафецинице држе муслимани, скоро сви бербери у граду су муслимани, као и носачи у пристаништу. Срби су продавци у малопродaji (*retailers*) а трговци veleпродајом (*tradesmen*) или Срби или Немци, док Грци, Јевреји, и Цинцари контролишу спољну трговину.⁵⁴

Описујући пријем поводом Бајрама код мухафиза београдске тврђаве 1844, Хафиз (Мехмед)-паше, Пејтон наводи да је кнез Александар Карађорђевић носио плаву униформу са еполетама и фез украшен дијамантским егретом, чему придаје велику важност јер је кнез Михајло Обреновић пркосио османском сизеренитету носећи западњачки двороги шешир (*cocked hat*). Пејтоново тумачење јесте да је кнежево ношење феза исказивало сизеренство Порте над Србијом.⁵⁵ Вероватно се ради о шеширу какав Кнез Михајло држи у руци на литографији Анастаса Јовановића из 1854. или на портрети-ма Јоханеса Беса и Уроша Кнежевића.⁵⁶

50 *Ibid*, 49.

51 *Ibid*.

52 *Ibid*, 50.

53 *Ibid*.

54 *Ibid*, 274–276.

55 *Ibid*, 58.

56 Александар Марушић и Ана Боловић (ур.), *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2014), 148.

Пејтон описује кнежев двор приликом једног бала као западњачки опремљен: салон (*drawing-room*) је као у неког мађарског племића. Полиран паркет, столице и софе тапацирани гримизним и белим дамаск-сатеном, луксузна реткост у овим крајевима, кров дивно осликан у ненаглашеним тоновима најбољег бечког стила, високе каљеве пећи од белог порцелана.⁵⁷ Високо друштво показује својом одећом присуство и Оријента и Окцидента. Кнез је носио плаву униформу, кнегиња Персида и њене дворске даме грациозну српску ношњу, Хафиз-паша је носио османску назим-одежду са Орденом славе (*Nishane-Iftihar*). Једини Србин у турској ношњи је био Стојан Симић, председник Савета, који је био рођен у Срему.⁵⁸ Једном другом приликом, уочиће Пејтон дистинкцију да старији сенатори носе бињише и шалваре, а нови панталоне и један тип кравате (*stiff-cravats*).⁵⁹ Пејтон каже да је храна била немачке кухиње, а да су амбасадори, паша, и сам кнез уз дезерт наздрављали и султану и кнезу и осталим монарсима Европе уз шампањац. Нема спомена да је паша одбио алкохол. Књегиња и даме су се након тога повукле у своје одаје, а мушкарцима су понуђени кафа, ликери и чибуци.⁶⁰

Пејтон нам даје и слику прилика у местима ван Београда. Његова посета Шапцу открива читаоцима ситуацију ван престонице, таписерију у којој неколико ликова представљају још увек преплетене османске, српске, и западне нити у таписерији ондашњег друштва.

Он одседа у хану, поред којег је кафе, у којем Срби, „обучени османски, осим што не носе турбан, играју француски билијар (*carambolage*) поскакујући весело и неоријентално око стола.“⁶¹ Пејтонов водич кроз град био је службеник чије нам је презиме дато, али не и име – Нинић, као и титулу која би се наизглед могла протумачити као сакупљач пореза (*collector*)⁶², али која је заправо у британској колонијалној администрацији у Индији означавала управитеља дистрикта.⁶³ Касније, у току Пејтоновог приповедања, сазнајемо да ће несрећни Нинић бити једна од три жртве Катанске буне 4. октобра 1844. у Шапцу,⁶⁴ после Пејтоновог одласка, када су присталице Обреновића упале на коњима у град, дошле до зграде на-

57 Paton, *Servia*, 62.

58 *Ibid.*

59 *Ibid.*, 71.

60 *Ibid.*

61 *Ibid.*, 93–94.

62 *Ibid.*, 95–97.

63 Akhileshwar Prasad Singh, “The Changing Role of Collector and District Magistrate,” *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 55, No. 2 (1994), 166.

64 Paton, *Servia*, 124.

челства и упуцале судију Марка Лазаревића и реченог Нинића, из чега сазнајемо да је у питању Никола Нинић, који је био помоћник начелства.⁶⁵ Нејасно је зашто је Пејтон решио да преведе његову титулу у британску колонијалну функцију и то ону која пре одговара функцији начелника. Да је Пејтон био у заблуди или да му се Нинић представио као шеф администрације је искључено, јер је током посете Шапцу Пејтон упознао и самог начелника, чију титулу транслитерује на енглески као *natchalnik* и даје објашњење да се ради о „локалном гувернеру“,⁶⁶ који га је питао за здравље и доб „господина Велингтона“, у том тренутку министра спољних послова Велике Британије. Пејтон одговара да је Велингтон рођен 1869, исте године кад и Наполеон и Мухамед-Али, хедив Египта. Начелник одговара да му се чини да је и Карађорђе рођен у то време.⁶⁷ На питање да ли су чули за лондонски Тауер (*Tower of London*), начелник одговара да о Лондону зна само о „чудесном подводном мосту кроз који војска може да дође с једне на другу страну док флота лежи укотвљена изнад њихових глава.“⁶⁸

Водич Нинић представља Пејтону најугледнијег Турчина града – Диздар-агу (*Disdar Aga*), који живи у шабачкој тврђави, тада још увек под османском контролом, „готово сâм.“⁶⁹ Као дечак ага је преживео покољ своје породице приликом устаничког заузимања града 1806, и усвојио га је Лука Лазаревић, познатији под својим *nom de guerre* Поп-Лука. Дечко је покрштен и дато му је име Јован, али се по османском заузећу града 1813. вратио у ислам. Пејтон среће и старог Поп-Луку који је у том тренутку трговац и градски већник (*merchant and town councillor*) и Нинић каже да је Диздар-аги Лазаревић као отац а Лазаревићу овај као син. Пејтон примећује како, онима који су живели у другим деловима Турске, ово мора да делује занимљиво.⁷⁰

Пејтон среће још једног муслимана, за којег му Нинић каже да је рођен као Србин, и да се преобратио у ислам 30 година раније, отишао у далеке делове Турске, и тамо засновао породицу, а да сад жели да се врати у хришћанство али да се боји да га Турци не убију. Након кратке размене на арапском са, како га Пејтон назива, „отпа-

65 Uroš Stanković, “Summary Criminal Court Formed on the Occasion of the Hussar Rebellion (1844) – a Short Outline”, *Miscellanea Historico-Iuridica*, Vol. 20, No. 2 (2021), 176.

66 Paton, *Servia*, 105.

67 *Ibid*, 107.

68 *Ibid*, 122.

69 *Ibid*, 102.

70 *Ibid*, 103.

дником“ (*renegade*), Пејтон констатује да овај говори арапски с египатским акцентом.⁷¹ Касније, Пејтон примећује да отпадник носи црвено-бели карирани турбан, и сазнаје у дужем разговору да је живео у Египту, где има два сина које је научио медицини и ћерку која се удала. На Пејтонов упит где је учио медицину, одговара „ту и тамо“ и да није лекар (*Hekim Bashi*) али да има маст за све, и да је чак лечио босанског везира пре доласка у Шабац, Коча Мехмед Хусрев-пашу, као и да зна београдског мухафиза Хафиз-пашу, премда овај не зна њега.⁷²

Током разговора о овим специфичним случајевима муслимана у Шапцу, Нинић у једном тренутку употребљава термин „Бошњак“ (*Bosniac*), што изазива радозналост код Пејтона који га пита зар то нису Турци. Нинић појашњава да су једини Турци у граду ага и кадија, а да су сви остали муслимани Бошњаци, „потомци људи наше расе и језика који су по турској инвазији примили исламизам [sic!], али задржали језик и многе хришћанске обичаје попут празника светаца (*saints' days*), хришћанских имена, и у већини случајева, моногамију.“ Пејтон је зачуђен и примећује да Бошњаци онда можда нису потпуни муслимани (*full Moslems*) што вероватно значи да би могли бити толерантнији према хришћанима. Нинић каже да је управо обрнуто и да бошњачким хришћанима (*Bosniac Christians*) није ни упола тако добро као Бугарима који имају посла са правим Турцима.⁷³ Локални свештеник ће му испричати касније инцидент око изградње нове цркве у Бијељини, коју је султан одобрио ферманом, али чије освећење је спречила муслиманска руља која ју је вандализовала и саврила а „јеванђеље и распеће бацила у нужник (*latrina*).“⁷⁴ Пејтон ће касније дати тумачење да су једини примери племства у Европи које је прешло на ислам били племићи у Босни и они у Албанији, како би сачували своје земље и утицај.⁷⁵

Још један Пејтонов сусрет у Шапцу је са са тим свештеником и аутодидактом Јованом Павловићем. Његова кућа је била пуна књига, махом на српском, али је Пејтон приметио неколико превода енглеских дела на немачки. Питао је свештеника да ли је чуо ишта о енглеској књижевности, на шта му је овај показао немачке преводе Шекспира, поеме „Ноћне мисли“ Роберта Јанга из 1745, и једног романа Едварда Булвер-Литона (*Edward Bulwer-Lytton*). Свештеников син студира као државни стипендиста рударско инжењерство у, тада

71 *Ibid*, 110–111.

72 *Ibid*, 119–120.

73 *Ibid*, 117–118.

74 *Ibid*, 122.

75 *Ibid*, 291.

Мађарској а данас Словачкој, у Банској Штјавњици чије име Пејтон наводи у немачкој верзији – Шемниц (*Schemnitz*). Пејтон је приметио да црква Светих апостола Петра и Павла подигнута 1828, у којој свештеник служи, нема звоник у склопу цркве него је засебна конструкција од дрвета. Свештеник му даје објашњење да су Срби до тог времена били ненавикнути на звук звона.⁷⁶

Занимљиво је и напоменути да јела која Пејтону служе у Шапцу он назива српским, и да иде у детаље описујући их јер му у Београду служе немачку кухињу. Тако му је код Нинића као аперитив послужена шљивовица, супа закисељена лимуновим соком, живина кувана са репом и шећером, пудинг са бадемима и сувим грожђем, палачинке, и печени петлић. Током вечере пило се бело вино, али је уз дезерт послужено неготинско црвено, у обојеним чашама од чешког кристала.⁷⁷

Пејтон је приметио и ентеријер и екстеријер зграда. За конак, зграду управе начелства, каже да је османског стила и да не би одударала да се налази на Босфору. Њега опремљеност, пак, је западњачка – са столовима, кутијама, и полицама пуних табака папира формата приближног А4 папира (*foolscap*). Комоде, столови, као и молба да сачека док га службеник не позове чине да Пејтон помисли да је у формалној аустријској канцеларији (*kanzley*).⁷⁸

Пејтоново дело објављено је на српском језику 1996, у издању Матице Српске, а у преводу проф. др Бранка Момчиловића, под насловом „Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844.“

Закључак

Аутори два анализирана дела – *Еотхена* и *Србије* написали су своје путописе на основу посета Србији између којих је прошло десет година. У *Еотхену* Србија је део Турске, а Оријент за Кинглејка почиње већ преласком Дунавом из аустријског Земуна у турски Београд. Срби су једва присутни, и то ван Београда као сељаци који говоре „словенским“ језиком, препуштени на милост и немилост османским војницима.

Повлачење Османског царства као да има благотворне ефекте. Контраст који Пејтон види у телесном држању и понашању Срба

⁷⁶ *Ibid*, 104.

⁷⁷ *Ibid*, 104–105.

⁷⁸ *Ibid*, 94.

и Бугара, једних у својој кнежевини, других још увек у Османском царству, скица је хабитуса слободног и подјармљеног човека.

Пејтонов приказ Србије далеко је детаљнији и слике које он нуди говоре о позападњењу (окцидентализацији)⁷⁹ Србије. Оријент се повлачи архитектонски, урбанистички, обичајно. Храна и редослед служења постају западњачки, као и намештај у кнежевом двору или конаку шабачког начелства.

Одећа је занимљив пример преплитања. Неки мушкарци и даље носе оријенталну ношњу, а неки само западњачку, а неки попут кнеза Александра додају и фес, комбинујући Оријент и Окцидент. Исто се може рећи и за оријентални екстеријер конака и западњачки намештај ентеријера. Између овог прожимања, види се и Србија као ентитет за себе, у женској ношњи која је Пејтона нарочито очарала и коју види као традиционално српску, недајући јој атрибуте ни Запада ни Истока.

Запад, који превасходно долази преко немачког говорног подручја, нуди образовање и технологију којој Оријент не може да парира. Фасцинација западном технологијом управо је и присутна у разговорима оба британска путника с представницима Оријента, двојицом паша, који су представљени одушевљени изумима попут столица и железница.

Личности које Пејтон среће и с којима има разговоре су нити које повезују културе и далеке крајеве у Београду. Они су, сваки за себе, агенти културног трансфера. Још битније, њиховим описом Пејтон персонализује Србију и прилике у њој, што је почетак смањења другости.⁸⁰ Ове ликове и Кинглејк и Пејтон покушавају да приближе британској публици кроз познате културне референце, и повлачењем паралела са британским крајоликом и британским односом према њему.

Библиографија (по алфавитном реду)

- Aksan, Virginia, "War and Peace", in Suraiya N. Faroqhi (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, volume III: *the Later Ottoman Empire 1603–1839* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 81–117.
- Elliot, Matthew, "Dress Codes in the Ottoman Empire: The Case of the Franks", in Suraiya Faroqhi and Christoph K. Neumann (eds.), *Ottoman Costumes: From Textile to Identity* (Istanbul: Eren, 2004), 103–23.

79 Slobodan G. Marković, "Beograd. od grada s druge strane granica evropske civilizacije ka gradu unutar granica Evrope (XVIII-XIX vek)", *Limes Plus* [tematski broj: "Stranci U Beogradu"], No. 2 (2013), 17.

80 *Ibid.*

- Goldsvorti, Vesna, *Izmišljanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte* (Beograd: Geopoetika, 2005).
- Hogarth, David George, "Introduction", in Alexander William Kinglake, *Kinglake's Eothen* (Oxford: Clarendon Press, 1917), ix.
- Husk, William H., "Storace, Stephen", in John Alexander Fuller Maitland (ed.), *Grove's Dictionary of Music and Musicians* (London: MacMillan & Co., 1908), 704–5.
- Kinglake, Alexander William, *Kinglake's Eothen* (Oxford: Clarendon Press, 1917).
- Marković, Slobodan G., "Beograd. Od grada s druge strane granica evropske civilizacije ka gradu unutar granica Evrope (XVIII-XIX vek)", *Limes Plus* [tematski broj: "Stranci u Beogradu"], No. 2 (2013), 9–26. <https://limesplus.rs/arhiva2013/stranciubeogradu.pdf>. [приступљено 20.XII 2022.]
- Марушић, Александар, и Ана Боловић (ур.), *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2014). <https://www.muzejgm.org/wp-content/uploads/2020/06/2-Obrenovici-u-muzejskim-i-drugim-zbirkama-Srbije-II.pdf>. [приступљено 20.XII 2022.]
- Paton, Andrew Archibald, *Servia, the Youngest Member of the European Family* (London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 1845).
- Paton, Henry, "Paton, Andrew Archibald", in Sidney Lee (ed.), *Dictionary of National Biography*, Vol. 44 (New York: MacMillan, 1895), 33–34.
- Quataert, Donald, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 3 (1997), 403–25. <https://www.jstor.org/stable/164587>. [приступљено 20.XII 2022.]
- Idem, *The Ottoman Empire, 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Said, Edward W., *Orientalism* (London: Penguin Books, 2003, 1st ed. 1979).
- Sharkey, Heather J., *A History of Muslims, Christians, and Jews in the Middle East* (Cambridge University Press, 2017).
- Singh, Akhileshwar Prasad, "The Changing Role of Collector and District Magistrate." *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 55, No. 2 (1994), 166–72. <https://www.jstor.org/stable/41858805> [приступљено 20.XII 2022.]
- Stanković, Uroš, "Summary Criminal Court Formed on the Occasion of the Hussar Rebellion (1844) – a Short Outline", *Miscellanea Historico-Iuridica*, Vol. 20, No. 2 (2021), 175–200.
- Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994).

Mirko Dautović,

PhD candidate at the Faculty of Political Science
of the University of Belgrade

British Travel Writers as Sources on Serbia and Testimonies on Cultural Transfer in the first half of the 19th century

Abstract: The article draws descriptions of various aspects of culture in Serbia from two works of travel literature: *Eothen* by A. W. Kinglake published in 1844, and *Servia the Youngest Member of the European Family* by A. A. Paton, published in 1845. These works formed the early image of Serbia in the British perceptions of European Turkey. In the earlier work, *Eothen*, Serbia is described as part of the Orient, while in the later work *Servia...* the process of gradual occidentalization is clearly underway. This is apparent in the foods, sports, leisure, clothes and architecture that A. A. Paton describes. The interlocutors provide not only personalization for the reader (and thus diminution of otherness) but also represent agents of cultural transfer from different parts of the world. The travellers provide references when describing their surroundings to make the Serbian landscape more familiar to their audience, but it clearly remains foreign.

Keywords: A. W. Kinglake, *Eothen*, A. A. Paton, Orient, Serbia, Britain